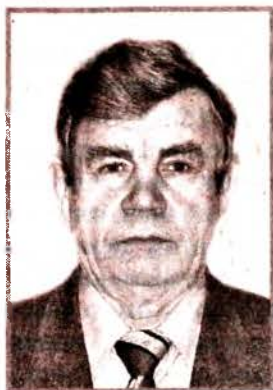

БЕНЯДЗІКТ ДЫБОЎСКІ: БАРАЦЬБІТ, ВУЧОНЫ, ГУМАНІСТ

Навукова-даследчая і грамадска-палітычная дзейнасць асветніка

А. І. Смолік,

загадчык кафедры культуралогіі
Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта культуры і мастацтваў,
доктар культуралогіі, прафесар

У самым цэнтры беларускай сталіцы, непадалёк ад ратушы, захаваўся непрыкметны старажытны будынак былой Мінскай гімназіі. На яго фасадзе прымацавана мемарыяльная дошка з пералікам славутых выпускнікоў. Сярод іх – імя Бенядзікта Тадэуша Дыбоўскага (1833–1930 гг.). Права быць залічаным у пантэон нашых славутых суайчыннікаў ён заслужыў сваёй шматграннай навукова-даследчай, грамадска-палітычнай дзейнасцю, бескарыслівым служэннем людзям.

Нараджэнне цікавасці да прыродазнаўства

Шляхецкі род Дыбоўскіх герба «Наленч» у Вялікім Княстве Літоўскім быў адным са знакамітых. Яго прадстаўнікі валодалі значнымі зямельнымі тэрыторыямі як у Польшчы, так і на Міншчыне. У XIX ст. ім належалі маёнткі Тонва, Сеница і Адамарын у Мінскім павеце. Бенядзікт Дыбоўскі нарадзіўся ў маёнтку Адамарын. Тут, а таксама ў сваякоў у Тонва і Сеницы прайшло яго дзяцінства. З вялікай цеплынёй Бенядзікт успамінаў свайго дзядзьку Эдварда, біёлага-аматара, які ўвёў пляменніка ў захапляльны свет прыроды, пазнаёміў з мясцовай флорай і фаўнай, навучыў ствараць гербарыі. Відаць, ужо ў дзяцінстве ў Бенядзікта сфарміравалася

ўстойлівая цікавасць да даследавання прыроды. Яшчэ больш паглыбілася яна падчас навучання ў Мінскай гімназіі. У вучнёўскія гады (1847–1852 гг.) хлопчык ужо пачынаў рыхтаваць сябе да далёкіх і складаных вандровак. Біёграф Б. Дыбоўскага, Я. Даманеўскі пісаў, што падлетак зімой спаў на двары, шмат плаваў, ездзіў на кані, хадзіў пешшу [5, с. 43]. Можна меркаваць, што у Мінскай гімназіі на высокім узроўні выкладаліся прыродазнаўчыя прадметы. Акрамя Б. Дыбоўскага, сусветна вядомымі натуралістамі сталі і такія яе выпускнікі, як К. Ельскі (гл. «Народная асвета», № 3), астраном М. Хлушневіч, антраполог Т. Худзінскі.

Першыя крокі ў навуцы

У 1853 г. Бенядзікт Дыбоўскі паступіў на медыцынскі факультэт Дэрпцкага ўніверсітэта. Вучыўся юнак з захапленнем, аднак завяршыць адукацыю ў гэтай навучальнай установе

не ўдалося. У 1857 г. за ўдзел у дуэлі (у якасці секунданта) студэнта Дыбоўскага з універсітэта выключылі. Завяршаў медыцынскую адукацыю Бенядзікт у Вроцлаве. Студэнтам Дыбоўскі прыняў удзел у шэрагу навуковых экспедыцый.

Пасля завяршэння навучання ў Вроцлаве Б. Дыбоўскі накіраваўся ў Берлін для самастойнага паглыблення прыродазнаўчых ведаў, дзе вывучаў працы Ч. Дарвіна і іншых еўрапейскіх вучоных. Наступныя паездкі – у Пецярбург і Стакгольм з мэтай азнаямлення з калекцыямі заалагічных музеяў. У выніку Дыбоўскі напісаў сваю першую навуковую працу аб карпавых рыбах Прыбалтыкі. У Берліне малады натураліст бліскуча абараніў дысертацыю і атрымаў вучоную ступень доктара медыцыны. У 1861 г. вучонага, які ўжо пачаў набываць вядомасць у навуковых колах еўрапейскіх прыродазнаўцаў, запрасілі у Галоўную школу Варшавы на пасаду ад'юнкт-прафесара кафедры заалогіі. Педагагічную дзейнасць Дыбоўскі спалучаў з сур'ёзнымі даследаваннямі. У гэты перыяд аб'ектам яго навуковых інтарэсаў становіцца эмбрыялогія насякомых.

Удзельнік паўстання

Выканаць поўнасцю намечаны план даследаванняў вучонаму не давялося. У пачатку 1860-х гадоў у Беларусі, Польшчы і Літве ішла актыўная падрыхтоўка да нацыянальна-вызваленчага паўстання. Патрыятычна настроены Дыбоўскі актыўна ўключыўся ў падпольную дзейнасць. Яшчэ ў 1861 г., падчас наведвання Пецярбурга, ён зблізіўся з камітэтам польскіх афіцэраў-рэвалюцыянераў на чале з З. Серакоўскім і Я. Дамброўскім. Камітэт даручыў маладому вучонаму арганізаваць падполле ў Тарту. Дыбоўскі добрасумленна выконваў даручэнне камітэта. Крыху пазней ён быў арыштаваны за актыўны ўдзел у маніфестацыі пратэсту супраць царызму, якая адбылася ў Вільні вясной 1861 г. Дыбоўскі быў гарачым прыхільнікам стварэння «Літоўскага правінцыяльнага

камітэта» па падрыхтоўцы паўстання ў Беларусі і Літве. Польскі даследчык жыцця і навуковай дзейнасці славутага беларуса Г. Бжэнк сцвярджае, што ў Варшаве ад'юнкт-прафесар прадстаўляў польскім рэвалюцыянерам для тайных пасяджэнняў кабінет заалагічнага музея і ўласную кватэру [4, с. 536].

Калі выбухнула паўстанне, Б. Дыбоўскі ўліўся ў шэрагі змагароў за незалежнасць сваёй радзімы. Пасля падаўлення паўстання пачаліся рэпрэсіі супраць яго ўдзельнікаў. Вясной 1864 г. царскім жандарам удалося высачыць Б. Дыбоўскага і за-

ключыць яго ў сумна вядомы Дзясяты павільён варшаўскай цытадэлі. Паводле рашэння суда малады вучоны быў адпраўлены па этапе на катаргу ў Забайкалле.

У Іркуцку вязняў размеркавалі ў розныя населеныя пункты, дзе яны павінны былі адбываць катаргу. Дыбоўскага прызначылі на пасяленне ў вёску Сівакова непадалёк ад Чыты, дзе ўжо знаходзіліся іншыя катаржане. Разам з імі Бенядзікт пілаваў і вывозіў лес, рамантаваў дарогі, будаваў лодкі. Нягледзячы на неверагодна цяжкія ўмовы катаржнай працы і быта, ён знаходзіў сілы для навуковых даследаванняў. Аказваў актыўна вучоны і медыцынскую дапамогу мясцоваму насельніцтву. У сваіх мемуарах Дыбоўскі пісаў: «Цяжка было працаваць. Шум, дрэннае харчаванне і асвятленне, мітусня ў перапоўненай камеры перашкаджалі чытанню, але трэба было прывыкаць» [3, с. 175].

Асаблівую цікавасць праяўляў вучоны да птушак і рыб Забайкалля. Мэтай натураліста было даказаць памылковасць высноў тагачасных расійскіх вучоных, якія лічылі, што адсутнічае розніца паміж відамі птушак Заходняй і Усходняй Сібіры. Б. Дыбоўскі склаў шэраг калекцый птушак і рыб Забайкалля і адаслаў іх у музеі Варшавы. У навуковай працы яму ахвотна дапамагаў ссыльны В. Гадлеўскі, выдатны паляўнічы і аматар-натураліст.

Даследчык прыроды Забайкалля

Пасля пяцігадовага знаходжання ў Сівакове Дыбоўскі дамагаецца ад іркуцкага губернатара дазволу на вольнае пасяленне ў Дарсун непадалёк ад Чыты, дзе былі знойдзены мінеральныя крыніцы. Неўзабаве тут з'явілася лячэбніца, у якую вольнапасяленец уладкаваўся ўрачом. Падчас наведвання хворых буратаў у навакольных вёсках ён працягваў вывучаць фаўну Забайкалля. Менавіта тут вучоны зрабіў каля 500 чучалаў птушак 150 відаў, сабраў шмат птушыных яек, апісаў упершыню 12 відаў рачных рыб.

У 1868 г. Б. Дыбоўскі атрымаў ад расійскіх улад дазвол перабрацца ў вёску Кутулук, каб даследаваць амаль не вывучаную флору і фаўну возера Байкал. У XIX ст. існавала ўяўленне аб беднасці жывёльнага свету гэтага возера. Тры гады на свае ўласныя сродкі ў складаных жыццёвых умовах вучоны даследаваў Байкал. У выніку карпатлівай працы даследчыку ўдалося сабраць багаты матэрыял і даказаць існаванне ў возеры надзвычай разнастайнай флоры і фаўны. Так, Б. Дыбоўскі выявіў 191 від рачкоў-гамарусаў, 185 з якіх аказаліся невядомымі тагачаснай навуцы. Таксама натураліст апісаў 32 віды новых байкальскіх малюскаў. Сярод іх – род *Benedictia*, названы ў гонар нашага суайчынніка. Пазней гэты від быў вылучаны ў асобнае сямейства *Benedictiidae*. Акрамя гэтага, прызнаючы заслугі Б. Дыбоўскага ў даследаванні байкальскай фаўны, вучоныя-прыродазнаўцы адлюстравалі іх і ў назвах іншых відаў фаўны: *Comperhogus dybowskii* (від бычка), *Baicalia dybowskiana* (малюсак), *Hypobulbina dybowskii* (плоскі чарвяк), *Lycordrilus dybowskii* (малашчацінкавы чарвяк), *Asellus dybowski* (вадзяны ослик), *Camdona dybowski* (ракушкавы рачок) і інш.

Вакол дасланых ссыльным натуралістам у Пецябургскую акадэмію навук абагульняльных прац, прысвечаных Байкалу, вяліся навуковыя дыскусіі. Не ўсе вучоныя пагаджаліся з яго вывадамі. Так, акадэмікі Г. Рыдле і Ф. Брант працягвалі сцвярджаць, што ніякай эндэмічнай фаўны ракаабразных у Байкале няма. Але пункт гледжання Бенядзікта Дыбоўскага падтрымалі такія вядомыя прыродазнаўцы, як А. Мідэндорф, А. Штраус і інш. Дзякуючы іх намаганням навуковыя

высновы нашага суайчынніка былі прызнаны натуралістамі не толькі Расіі, але і Еўропы.

У першай палове 1870-х гг. Б. Дыбоўскі атрымаў ад улад згоду на даследаванне даліны Амура і Усурыйскага краю. З ім у падарожжа адправіліся ссыльныя В. Гадлеўскі і М. Янкоўскі. Падарожнікі з вялікімі цяжкасцямі дабраліся да берагоў Ціхага акіяна і там на працягу двух гадоў вялі збор калекцый. Б. Дыбоўскі апісаў далёкаўсходняга беллага бусла, які адрозніваўся ад еўрапейскага вялікім чорным клювам (*Sictonia taczanowskii*). Вывучыўшы дадзеную птушку, ён паправіў памылку М. М. Пржавальскага, які лічыў далёкаўсходняга беллага бусла ідэнтычным еўрапейскаму. Вывучыў Б. Дыбоўскі невядомы на той час від ляся (*Alces ussuriensis*). Чэрап, рогі і скура жывёлы ў якасці доказы былі адпраўлены ў Пецябургскі музей.

Што ж датычыць даследаванняў Б. Дыбоўскім флоры і фаўны Байкала, то трэба зазначыць, што ён асабіста ажыццявіў і навуковую апрацоўку асноўных груп гэтай фаўны. Вядомы байкалазнаўца Г. Ю. Верашчагін адзначаў, што «Дыбоўскаму, які працаваў на Байкале ў 1860–70-х гадах, належыць гонар адкрыцця тых выключных асаблівасцей прыроды Байкала, якія пазней прыцягнулі да яго ўвагу ўсяго свету» [1, с. 26].

Упершыню ў гісторыі даследавання гэтага возера наш суайчыннік правёў спецыяльныя вымярэнні яго глыбіні па дакладна абазначаным на карце профілям, ажыццявіў першыя назіранні над размеркаваннем тэмпературы вады на розных глыбінях. Ссылны вучоны зрабіў і першыя сістэматычныя назіранні над змяненнямі ўзроўню Байкала. Навуковыя працы Б. Дыбоўскага вызначаліся паўнатой і дакладнасцю і сталі грунтоўнай тэарэтыка-метадалагічнай асновай для наступных пакаленняў даследчыкаў Байкала.

Летам 1877 г. закончыўся тэрмін зняволення Б. Дыбоўскага, і яму дазволілі вярнуцца на радзіму. Развітанне з сібірскім краем для яго, апантанага даследчыка, было журботным. Тут прайшлі лепшыя гады яго жыцця, ажыццёўлены фундаментальныя даследаванні флоры і фаўны Байкальскага рэгіёна, укладу жыцця карэннага насельніцтва (буратаў). Б. Дыбоўскі сцвярджаў, што бураты здольныя да асваення дасягненняў

прагрэсу і варты ўвагі і высокамаральных адносін з боку расійскіх улад.

Вучоныя Расіі з вялікай цеплынёй сустрэлі ссыльнага калегу. Яго навуковая дзейнасць была адзначана залатым медалём Рускага геаграфічнага таварыства. Расійскія прыродазнаўцы палічылі мэтазгодным звярнуцца да імператара з хадайніцтвам далучыць да прозвішча «Дыбоўскі» дадатак «Байкальскі». Але сам вучоны катэгарычна адмовіўся ад гэтага.

▬ **Абаронца карэннага насельніцтва Камчаткі**

На непрацяглы час знакаміты даследчык пасяліўся у Варшаве. Там неўзабаве ён пачаў падрыхтоўку да новай навуковай экспедыцыі на Камчатку. У 1879 г. па дарозе да Ціхага акіяна вучоны зрабіў прыпынкі ў Маскве і Пецярбургу, дзе быў сустрэты з вялікай пашанай навуковай грамадскасцю. Геаграфічнае таварыства выбрала Дыбоўскага сваім сапраўдным членам і выдаткавала яму тысячу рублёў для правядзення даследчых работ на суровым паўвостраве. Акадэмія навук забяспечыла падарожніка неабходным абсталяваннем і літаратурай.

Доўгім і складаным быў зімовы шлях да Ціхаакіянскага ўзбярэжжа, і толькі на пачатку чэрвеня 1879 г. удзельнікі экспедыцыі дасягнулі Камчаткі. Тут Бенядзікт Іванавіч на працягу пяці гадоў вывучаў асаблівасці клімату і шматлікія мінеральныя крыніцы, узоры адкрытых ім вод перасылаў у Пецярбург акадэміку К. Шміту для аналізу.

Вывучаючы жывёльны свет паўвострава, даследчык прыйшоў да высновы, што мясцовая фаўна мае астраўное паходжанне. Шмат зрабіў Дыбоўскі для захавання рэдкіх відаў мясцовых жывёл, у прыватнасці, пераканаў расійскія ўлады ўвесці забарону на паляванне на собаля. З мэтай паляпшэння парод свойскіх жывёл вучоны параіў завезці на паўвостраў авечак, коз і якаў, прыстасаваных да суролага клімату, а з мэтай круглагадовага забяспячэння камчацкага насельніцтва свежымі прадуктамі – засяліць рэкі і азёры карпавымі рыбамі. Шмат намаганняў прыклаў Дыбоўскі і для развядзення на паўвостраве аленяў і коней. Таксама падарожнік са сваіх сродкаў аплаціў кошт правозу жывёл на востраў Берынга і корм для іх.

Там жывёлы добра прыстасаваліся, і ў выніку алеуты змаглі прыкметна палепшыць сваё харчаванне.

Таленавіты натураліст, Дыбоўскі выявіў прычыны нізкай ураджайнасці зерневых культур на Камчатцы. На яго погляд, не кліматычныя ўмовы былі гэтаму віной, а няякасная апрацоўка глебы і выкарыстанне неакліматызаваных гатункаў зерневых. Вучоны параіў увозіць для псеваў насенне з раёнаў з падобным кліматам. У савецкі час гэтая парада была выкарыстана земляробамі Камчаткі, што дазволіла значна павысіць ураджай.

На паўвостраве Дыбоўскі праводзіў велізарную культурна-асветніцкую дзейнасць, клапаціўся аб здароўі карэннага насельніцтва. Імкнуўся наладзіць прафілактычную работу па папярэджанні венерычных і эпідэмічных захворванняў, стварыў першую на Камчатцы лячэбніцу для хворых на лепру (праказу). Бенядзікт Іванавіч настойліва падкрэсліваў, што вялікая колькасць захворванняў і высокая смяротнасць сярод насельніцтва паўвострава – вынік дрэнных матэрыяльна-бытавых умоў. Вучоны выявіў рабаўніцкую дзейнасць амерыканскай кампаніі, якая бессаромна падманвала мясцовае насельніцтва. Паводле падлікаў Б. Дыбоўскага, яна атрымлівала 800 тыс. рублёў прыбытку ў год, а ўлады Камчаткі за здачу тэрыторыі ў арэнду – усяго 50 тыс. Бенядзікт Іванавіч дамагаўся перагляду ўмоў арэнды.

Вучоны імкнуўся дабіцца ад расійскіх улад гуманых адносін да камчадалаў. «...З кожнай народнасцю, кожным племенем, – пісаў ён, – неабходна абыходзіцца добразычліва і клапаціліва, усе яны маюць права жыць самастойна ва ўмовах імкнення чалавецтва да ідэалаў, асэнсаваных у наш час. Кожнае насілле над нацыянальнымі і народнымі правамі з'яўляецца злачынствам» [6, с. 130]. Б. Дыбоўскі даказваў, што мясцовай адміністрацыяй, купцамі і святарамі ў той час ніякіх намаганняў для паляпшэння жыцця насельніцтва паўвострава не прымалася. Ён падлічыў, што за сто гадоў насельніцтва Камчаткі паменшылася ў два разы. Даследчык пісаў: «Не магу глядзець на бесчалавечныя адносіны адміністрацыі, купцоў, святароў да мясцовага насельніцтва Камчаткі... Малітвы і набажэнствы, якімі іх частуюць цяпер, мала дзейнічаюць» [2, с. 32]. Прыродазнаўца

пяць разоў аб'ехаў увесь паўвостраў, тройчы пабываў на Камандорскіх астравах. Усюды ён спалучаў даследчыцкую працу з медыцынскай і асветніцкай дзейнасцю.

Заслужанае прызнанне

Вярнуўся з Камчаткі Бенядзікт Дыбоўскі ў 1883 г. Ён пасяліўся ў Львове і займаўся навукова-педагагічнай дзейнасцю ў мясцовым універсітэце. Студэнты з вялікай цікавасцю слухалі лекцыі вучонага-падарожніка па антрапалогіі і заалогіі. На падставе матэрыялаў, прывезеных з Камчаткі, ён стварыў цэлы музей, ладзіў шэраг выстаў антрапалагічных, заалагічных і этнаграфічных матэрыялаў, сабраных падчас сваіх экспедыцый, у Варшаве і Львове.

Напярэдадні Першай сусветнай вайны Бенядзікт Іванавіч пераехаў у Беларусь, дзе непадалёку ад Навагрудка знаходзіўся маёнтак яго сястры Нянькаў. Аднак жыць тут вучонаму прыйшлося нядоўга, бо падчас наступлення немцы спалілі і разрабавалі сядзібу. На шчасце, сярод нямецкіх афіцэраў аказаўся ўнук слаўтага вучонага-натураліста А. Гумбальта. Ад свайго дзеда ён чуў пра навуковыя дасягненні нашага суайчынніка і пастараўся дапамагчы яму.

Пры садзеянні ўнука нямецкага калегі Бенядзікт Іванавіч дабраўся да Львова, дзе працягваў навуковую дзейнасць.

Уклад Бенядзікта Дыбоўскага ў даследаванне флоры і фаўны Сібіры, Камчаткі і возера Байкал высока ацэнены савецкімі вучонымі. У 1927 г. яго выбралі членам-карэспандэнтам Акадэміі навук СССР. Даследчыку-прыродазнаўцу дапамагалі рэалізаваць яго даўнюю мару аб стварэнні стацыянарнай даследчай лабараторыі на Далёкім Усходзе. У канцы 1920-х гг. была адкрыта Байкальская ліманалагічная станцыя на падставе праекта, распрацаванага Б. Дыбоўскім. У гэты перыяд убачылі свет многія навуковыя працы нашага суайчынніка, сваёй актуальнасці яны не згубілі да нашых дзён. Даследчыкі навуковай спадчыны Бенядзікта Дыбоўскага падлічылі, што вучоным напісана звыш за 130 унікальных прац па праблемах антрапалогіі, заалогіі і этналогіі. Яго біёграф Я. Даманеўскі зусім правамерна зазначае, што дасягненні, зробленыя «адным чалавекам у такіх надзвычайна цяжкіх умовах, проста грандыёзныя!» [5, с. 161].

Пахаваны Бенядзікт Дыбоўскі на Лычакоўскіх могілках у Львове. На яго магіле ўстаноўлены абеліск з эпітафіяй на рускай мове.

ЛІТАРАТУРА

1. **Верацагін, Г.** Байкал: науч.-популяр. очерк / Г. Верацагін. – М.: Гос. изд. геогр. лит., 1949. – 228 с.
2. **Винкевич, Г. А.** Выдающийся географ и путешественник [Б. И. Дыбовский. 1833–1930] / Г. А. Винкевич. – Минск: Наука и техника, 1965. – с. 32.
3. **Грицкевич, В. П.** Разгадка «Славного моря» / В. П. Грицкевич // Путешествия наших земляков. Из истории страноведения Беларуси. – Минск: Наука и техника, 1968. – 236 с.
4. **Brzek, G.** Sprawa powołania Benedykta Dybowskiego na katedrę zoologii w Uniwersytecie Jagiellońskim w świetle dokumentów / G. Brzek // Kwartalnik historii nauki i techniki. – 1957. – № 3. – S. 529–544.
5. **Domaniewski, J.** Benedykt Dybowski / J. Domaniewski. – Warszawa, 1954. – 114 s.
6. **Dybowski, B.** O Syberii i Kamczatce / B. Dybowski. – Lwow, 1899. – 208 s.

Часопіс уключаны ў пералік навуковых выданняў Рэспублікі Беларусь для апублікавання вынікаў дысертацыйных даследаванняў.

Падпісана да друку 11.08.2017. Папера газетная. Фармат 60x84¹/₂. Гарнітура «Georgia». Друк афсетны.

Фіз. друк. арк. 12. Ум. друк. арк. 11,16. Ул.-выд. арк. 10. Тыраж 1319 экз. Зак. 2037

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі сродка масавай інфармацыі №709 ад 30.07.2010, выдадзенае Міністэрствам інфармацыі Рэспублікі Беларусь.

Адрас рэдакцыі: 220023, Мінск, вул. Макаёнка, 12.

Афіцыйны сайт у Інтэрнэце www.p-asveta.by, адрас электроннай пошты info@p-asveta.by

Тэлефоны: 267-62-68, 267-64-69, 267-33-97.

Установа «Рэдакцыя газеты «Настаўніцкая газета» Філіял «Рэдакцыя часопіса «Народная асвета».

Падпісныя індэксы: 74967 (інд.); 749672 (вед.)

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства «Выдавецтва «Беларускі Дом друку» (ЛП № 02330/106 ад 30.04.2004).

220013, Мінск, праспект Незалежнасці, 79.